

УДК 330.567.2 (477):338.124.4

ЗАОЩАДЖУВАЛЬНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Копилов А.А.

У статті проаналізовано заощаджувальну поведінку населення України в умовах економічної кризи та визначено її мотиваційні чинники. Відзначено, що незважаючи на падіння життєвого рівня, українці нарощували валютні заощадження в іноземних банках, інвестували вільні кошти в цінні папери й пенсійні фонди. Відбувся також перехід частини громадян від організованої форми заощаджень у консервативну, орієнтовану переважно на неорганізовані форми зберігання грошей, що характеризується зростанням недовіри до вітчизняної банківської системи та окремих державних інститутів.

Ключові слова: заощадження населення, заощаджувальний процес, фактори заощаджувального процесу, заощаджувальна поведінка, мотиви заощаджень.

ВСТУП

Перехід України на ринкові моделі господарювання, вплив на її економіку інтеграційних процесів, а також перебудова структури відносин між основними елементами фінансової системи істотно змінили умови існування сектору домашніх господарств, які отримали можливість самостійно визначати напрями своєї фінансової поведінки, в тому числі й стосовно власних заощаджень і заощаджувальної поведінки населення.

Окремі аспекти проблеми заощаджень населення аналізувалися зарубіжними (Дж.М.Кейнс, С.Л.Брю, Р.Гол, К.Р.Макконнел, Н.Грегори Менкью, Ф.Модільяні, Д.Канеман, П.Самуельсон, І.Фішер, М.Фрідман, О.Бібікова, В.Жеребін, Ю.Кашин та ін.) і вітчизняними (О. Ватаманюк, С. Панчишин, Б.Кваснюк, М.Савлук) дослідниками. Утім, недостатньо вивченою залишається заощаджувальна поведінка в умовах економічної кризи населення України, аналіз якої представляє чималий інтерес.

У статті проаналізовано заощаджувальну поведінку населення України в умовах кризи, з'ясовано фактори, що впливають на процес заощадження, зокрема, визначено його мотиваційні чинники, а також окреслено перспективи

використання заощаджень сектору домашніх господарств як важливого джерела залучення додаткових фінансових ресурсів у реальний сектор економіки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У сучасній ринковій економіці в Україні заощадження населення є одним із основних джерел грошових капіталів, які розподіляються фінансовою системою у формі кредитних ресурсів держави та сектору корпорацій. Заощадження в пенсійних і страхових фондах, банках забезпечують ті кошти, з яких і здійснюють запозичення. Останні є одним із важливих потенційних джерел інвестицій, яких сьогодні потребує вітчизняна економіка.

У радянській економічній літературі поняття грошових заощаджень населення поєднувалося з функціонуванням планової економіки та трудових доходів населення та визначалося як «частина трудового грошового доходу громадян, який тимчасово не використовується на потреби поточного споживання». Особливо обумовлювався трудовий характер заощаджень населення [1, с.118]. Так, Ю.Кашин стверджував, що «заощадження населення – це не результат перевищення доходів над витратами... чи просто суми, які деякий час не мають неопосередкованого споживчого та платіжного застосування, не залишок задоволення потреб, а грошові кошти, за якими стоять реальні споживчі

Копилов Андрій Анатолійович, аспірант кафедри макроекономіки та державного управління Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана, тел. (03849) 5-15-31; 0974704694; e-mail: andrej_kop@ukr.net

потреби, які задовольняються в процесі здійснення складної єдності інтересів поточного та майбутнього споживання, причому нерідко саме споживчі потреби в заощадженнях в багатьох випадках визначають характер побудови населенням споживчого бюджету, а не навпаки» [2, с.12]. Водночас, А.Шохін вважав, що заощадження – це сформована за рахунок частини поточних доходів сукупність грошових коштів, що об'єктивно необхідна населенню для забезпечення безперервності процесу споживання та його підняття відповідно до закономірностей, що склалися за умовами та формами реалізації та росту необхідного продукту [3].

Закріплення правового статусу за приватною власністю в Україні та збільшення джерел доходів громадян зумовили визнання нової сутності заощаджень. Як і в країнах Заходу, вони розглядаються як «частина доходів сімейних господарств, яка не спрямовується на купівлю товарів та послуг, чи на сплату податків» [4, с.15]. Водночас, американські вчені К.Р.Макконнелл і С.Л.Брю вважають, що заощадження є «частиною поточного доходу, яка не спрямовується на сплату податків чи не витрачається на купівлю споживчих товарів, а спрямовується на банківські рахунки, розміщується в страхові поліси, облігації, акції та інші фінансові активи» [5, с.86]. Окремі автори висловлюють думку про доцільність розрізнити поняття «заощадження» та «накопичення» [6, с.52], а М.Маковецький обґрунтовує думку, що заощадження – це використання своїх доходів з метою скорочення поточного споживання заради збільшення споживання майбутнього, а нагромадження – це використання заощаджень для розширення виробництва, тобто для виробничого споживання [7, с.49].

Зауважимо, що визначальними у виборі заощаджувальної стратегії є різні економічні, соціальні та психологічні чинники, з яких одним з найважливіших є рівень довіри до держави та різним фінансовим інститутам. У даному випадку «стратегія» може розглядатися у двох ракурсах: в економічному сенсі, як стійкий зв'язок виразних поведінкових характеристик і в соціологічному, як постійна, цілеспрямована, рефлексійна діяльність, осмислений повторюючий вибір лінії поведінки. У першому випадку, можна говорити про стратегію господарюючого агента на основі зовнішніх ознак у його діях, а в іншому – стратегія визначається конкретними діями та мотивацію [8, с.99].

Заощаджувальна стратегія того чи іншого індивіду формується з таких складових: рішення про заощадження та визначення частини сукупного доходу домогосподарства, що спрямовується на це; вибір інвестиційного інструментарію на підставі двох головних параметрів – ризику та дохідності; визначення строку інвестиції грошових коштів. Комбінація цих трьох рішень формує поточну заощаджувальну стратегію, що, як правило, реалізується в таких формах: а) «нульова» стратегія, коли домогосподарством взагалі не формує заощаджень; б) виродженська стратегія –

малоймовірна і, що майже не застосовується на практиці, чи не єдиним прикладом якої в Україні є ризиковані довгострокові вклади в недержавні пенсійні фонди на початкових етапах їх діяльності; в) реальні стратегії, що повсякчас застосовуються на практиці в різних країнах.

Вчені-економісти виділяють такі найбільш поширені стратегії використання грошових коштів: споживання, заощадження, страхування та розвиток. Важливу роль у визначенні тієї чи іншої стратегії відіграють також уявлення людей про заощадження, що формуються під безпосереднім впливом їх мотиваційної поведінки. Остання стає важливою складовою механізму перерозподілу грошових коштів між споживанням та нагромадженням, на користь останнього. Під впливом конкретних факторів, що виступають свого роду індикаторами визначення розмірів фондів споживання та нагромадження, відбувається переміщення грошових потоків між фондами споживання та накопичення [9, с.208].

Заощадження, як відкладений попит, мають позитивні й негативні сторони. Під впливом зовнішніх чинників, заощадження зумовлюють попит на споживчі товари та послуги, що, в свою чергу, стимулює зростання виробництва, а згодом навіть може викликати кризу перевиробництва. Зрештою, готівкова форма заощаджень небезпечна при грошовому знеціненні, а тому за бажанням власника вони можуть бути переведені у ліквідну форму вільноконвертованої валюти (ВКВ) або витрачені на купівлю товарів і послуг, вкладені в комерційне підприємство, збережені для вирішення можливих фінансових проблем.

У заощаджувальному процесі існує залежність між мотиваційною поведінкою населення, схильного до заощадження, конкретними чинниками, що впливають на його схильність до цього, а також тимчасовими характеристиками економічної сфери, в якій здійснюється процес заощадження. Аналіз цього взаємозв'язку дозволяє визначити фактори, що впливають на мотиваційну поведінку населення: а) фактори, що визначають тривалість процесу накопичення; б) фактори, що зумовлюють мету створення заощаджень; в) функціонального призначення заощаджень; г) фактори, що відображають економічні сподівання індивідуума; д) загальноекономічні чинники, що впливають на процес заощадження [9, с. 243].

Фактори, що визначають тривалість процесу накопичення впливають також на обсяг заощаджень і вносять корективи щодо розподілу заощаджень на довгострокові та короткострокові залежно від заощаджувальної поведінки. Короткостроковими заощадженнями є накопичення, здійснені в короткотривалій період. Вони, як правило, спрямовуються на конкретні споживчі цілі та демонструють споживчий потенціал населення. Грошові кошти набувають форми короткострокових заощаджень залежно від обсягів їх накопичення для досягнення поставленої мети. За даними дослідників, короткострокові заощадження виникають у зв'язку із

відкладеним попиту населення та зберігаються, як правило, в готівковій формі [9, с.229].

Довготермінові заощадження зумовлені довгочасними цілями і відповідною мотивацією, серед яких: забезпечення якісним житлом, включаючи його купівлю, будівництво й ремонт; відпочинок і лікування для підтримання та покращення здоров'я; розвиток підприємництва; турбота про життя на пенсійному забезпеченні; піклування про дітей та онуків, зокрема, оплату їх освіти; інвестування у бізнес для отримання додаткового прибутку у визначеній перспективі.

Короткострокові заощадження, як правило, постійно оновлюються і є основою для запланованих інвестицій, тоді як довготермінові – призначаються для великих видатків і швидко реалізуються, що заважає їх залученню в якості інвестиційних ресурсів. За умов стабільного розвитку економіки короткострокові заощадження мають чималий інвестиційний потенціал і є сприятливим фактором економічного росту, тоді як довгострокові інвестиції більш привабливі для макроекономічних цілей.

За даними спостережень, в умовах економічної кризи переважна частина заощаджень українських громадян є короткостроковими. Зауважимо, що більша частина «вільних» коштів населення – це заощадження строком на один рік і лише невелика група громадян виходить за рамки вказаного періоду, формуючи довгострокові заощадження. Симптоми ж девальвації гривні й зростання інфляції підштовхують населення з подвоєною енергією скуповувати ВКВ і нарощувати валютні заощадження в банках, незважаючи на зниження прибутковості валютних вкладів. Так, за даними Нацбанку України, восени 2010 р. депозити фізичних осіб в іноземній валюті збільшилися на 3,7%, в національній валюті – тільки на 1,6% [11, с.10]. Причиною цього стало підвищення девальваційних очікувань, викликаних послабленням гривні.

Мотивації заощаджувальної поведінки громадян умовно можна поділити на усвідомлені та неусвідомлені. Серед найважливіших процесів мотивації є: а) заощадження, спрямовані на задоволення вжитку другого порядку (після поточного споживання); б) резервні заощадження – грошові ресурси, що забезпечують фінансову самостійність при непередбачуваних випадках; в) заощадження на майбутні періоди (здоров'я, освіта); г) заощадження для підтримання соціального статусу після виходу на пенсію.

У свою чергу, мотивовані заощадження є вимушеними чи ірраціональними. До перших з них належать: а) заощадження, сформовані в результаті невідповідності пропозиції та попиту, через що виникає дефіцит товарів і послуг, та як наслідок виникає комплекс неблагополучних соціально-економічних факторів; у зв'язку із зростанням вимушених заощаджень відбувається ріст цін; б) заощадження, створені під час швидкого зростання доходів, тоді як можливості для розширення споживання ще не призвели до виникнення нових потреб; в) заощадження, призначені для інвестицій,

головна мета яких – інвестування в ліквідні активи, що забезпечать прибуток власнику [9, с.229].

Вимушені заощадження (короткострокові й довгострокові) населення формує, як правило, понад ті, що використовуються для поточного споживання. Довгострокові заощадження є джерелом фінансових ресурсів на ринках капіталу, тоді як короткострокові – надходять на валютний ринок чи ринок короткострокових зобов'язань. Останні є важливим джерелом капіталу, враховуючи їх терміновість, відносну прогнозованість і стабільний притік за відповідних умов.

Заощаджувальні мотиви можуть визначатися й зовнішніми чинниками, основним серед яких на першому місці – це вигідність. У цьому випадку заощадження стають самостійним джерелом грошових доходів населення чи рентними заощадженнями. Чим більше вкладено в заощадження в поточному році, тим більшими будуть грошові доходи населення в наступні роки [9, с.243].

За даними спостережень, заощадження населення, створені під впливом мотивів внутрішнього характеру, можуть приймати форму готівкових і безготівкових резервів. Фактор вигідності тут не відіграє ролі, оскільки в іншому випадку відбувається перетворення резервів у джерело грошових доходів. Із ростом заощаджень окремих громадян відбувається перетворення резервних заощаджень у рентні та відсоток перших весь час знижується. У випадку, якщо зменшуються мотиви вигідності заощаджень та їх розміри почнуть зменшуватися, то виникає зворотній процес перетворення рентних заощаджень у резервні.

При розподілі резервних заощаджень на готівкові та безготівкові частки, вони знаходяться в прямій залежності від їх величини: чим менша сума заощаджень, тим більш ймовірна готівкова форма. Зростання загальної суми резервних заощаджень зумовлює зростання частки безготівкової форми та їх одночасне перетворення в рентні заощадження [9, с.243].

Сукупність заощаджувальних мотивів можна розділити на окремі групи. До першої належать мотиви виживання й ті, що визначаються короткостроковими орієнтаціями: допомога родичам, купівля товарів довготермінового користування, страхівка на «чорний день», повернення боргів тощо. Винятком є висока значимість мотиву допомоги дітям, що, як і мотив забезпечення старості, слід віднести до самостійних мотиваційних факторів. До другої групи мотивів, менш важливих, відносяться: отримання додаткового прибутку, споживання соціального комфорту (відпочинок і розваги, звички, збільшення престижу) та розвиток власної справи [9, с.244].

Окреме місце в функціональній групі займають фактори, що впливають на збільшення освітнього рівня громадян. Це зумовлено тим, що знання є не лише елементом культури, але й формою інвестування матеріальних коштів: рівень кваліфікації та освіти прямо пропорційний прибутку від їх використання в тій чи іншій галузі. За даними спостережень, видатки на освіту й в умовах

економічної кризи стають формою інвестування в своє майбутнє та в майбутнє дітей.

У спеціальній літературі вирізняються чинники, що демонструють економічні потреби осіб, які формують заощадження, прямо не пов'язаних з отриманням прибутків: а) багатство – накопичення майна та фінансові активи (чим вище рівень багатства, тим нижче стимул до його збільшення, накопичення); б) рівень цін (зростання цін зменшує частку доходу, що спрямовується на споживання); в) очікування домашніх господарств, пов'язані з майбутніми доходами, цінами, наявністю товарів, а із зростанням інфляції населення нарощує валютні заощадження; г) заборгованість домашніх господарств (при високому рівні заборгованості останні скорочують споживання і, навпаки); д) податки (зростання податкового портфелю викликає падіння доходу, а, відтак, зменшується споживання та заощадження) [1, с. 31].

На розмір відрахувань населення до фондів споживання й накопичення, а також інвестиційних заощаджень впливають загальноекономічні фактори. До первинних відносяться рівень і розмір доходів домашніх господарств, що визначає кількісні пропорції процесу заощаджень. Тоді як серед вторинних: а) економічні, зумовлені рівнем розвитку економіки; б) фінансові, зумовлені системою оподаткування доходів фізичних осіб; в) політичні, що визначаються внутрішньополітичною ситуацією в країні й послідовністю політичного курсу; г) законодавчі; д) соціальні, зумовлені рівнем соціальної захищеності громадян, насамперед, середніх верств населення; е) психологічні, що безпосередньо пов'язані з наявністю чи відсутністю традицій і досвіду в сфері заощаджень. Як правило, позитивні зміни кожного з цих факторів сприятливо впливають на формування відрахувань до фондів споживання й нагромадження.

На процес утворення заощаджень впливають також макроекономічні фактори, серед яких: рівень відповідності обсягу та структури виробництва показникам суспільних потреб, форми оплати праці, структура грошових доходів населення, загальний рівень доходів і витрат населення та їх диференціація за соціальними групами, рівень і структура потреб населення, обсяг товарної пропозиції (із врахуванням імпорту), рівень та структура цін, система ціноутворення, розвиток альтернативних форм використання заощаджень, розвиток системи кредитування, рівень політичної та економічної стабільності [9, с. 210].

Чинники, що впливають на процес заощадження, можна умовно поділити на дві групи. Фактори першої групи впливають на якісні характеристики заощаджень: визначають їх терміни та функціональне призначення. Друга група включає цільові характеристики заощаджень і фактори економічних потреб. Тоді як загальноекономічні фактори безпосередньо впливають на ці дві групи, а також на заощадження населення [9, с.245]. Фактори кожної з цих груп визначають процес заощадження, а їх структуризація дозволяє виявити ступінь впливу на

формування заощаджень і своєчасно визначити ступінь впливу на мотиви поведінки населення.

Стимулювання зростання фонду накопичення та залучення заощаджень до інвестиційних інститутів залежить від ролі кожного з факторів у певний момент, що дозволяє моделювати конкретні інвестиційні умови впливу на заощаджувану поведінку населення. Остання визначається різними факторами, знання і оперування якими дозволяє їх використати як методичний інструментарій для дослідження структури заощаджень населення, їх диференціації, а також визначити можливі наміри учасників процесу заощадження [9, с.252].

В умовах економічної кризи населення України використовує більшу частину своїх доходів на споживання та зменшує розміри заощаджень, що призводить до змінення співвідношення між споживаючою та накопичувальною частинами доходів. За підрахунками швейцарського банку Credit Suisse, стан середньостатистичного українця наприкінці 2010 р. становив 2731 долар США, що було одним з найгірших показників не тільки в Європі, але й у світі [12, с.9]. Почасти мізерність заощаджень українців пояснюється тим, їхня праця недооцінена, зокрема, в 2009 р. розмір ВВП на душу населення (6330 доларів США) в 2,3 рази перевищував рівень добробуту середньої дорослої людини. Для порівняння: у Молдові різниця вдвічі менша – ВВП на душу населення перевищує рівень добробуту всього в 1,12 рази, у Литві, Вірменії, Словаччині ці показники практично ідентичні, а в інших країнах Євросоюзу цей показник вищий, ніж ВВП на душу населення [12, с.9].

Причини такої несправедливості, а відтак і зниження рівня заощаджень населення наступні.

По-перше, високий рівень тінізації української економіки, у тому числі й виплати зарплат. За даними світового банку, роботодавці у вигляді податків мають віддавати державі понад 43% фонду зарплати, тоді як у європейських країнах на це йде не більше 24% [12, с.9]. Загалом інтерес суб'єктів тіньової економіки полягає в отриманні додаткового доходу за межами правового поля, а формою його реалізації є акумулювання заощаджень з цих доходів. Це означає, що існують тіньові (латентні) заощадження, процес формування яких такий же, як і в офіційній економіці, за винятком того, що тут відсутні податки взагалі. Частина цих заощаджень, в основному неформальної та неофіційної форм тіньової економіки, беруть участь в формуванні заощаджень в офіційній економіці, тоді як латентні заощадження фіктивної й кримінальної форм тіньової економіки залишаються поза цим процесом. Частина заощаджень, створених у тіньовому секторі економіки, набувають законний вигляд шляхом різних механізмів легалізації, зокрема, розміщення грошових коштів на депозитних рахунках у банках та ін. Тож, державним структурам важливо забезпечити суворий нагляд за депозитами банків і небанківських установ задля недопущення й виявлення всіх форм відмивання грошей.

По-друге, занижена оцінка робочої сили, причому у всіх галузях економіки України. Занижена

оцінка робочої сили є причиною низької частки заробітних плат у собівартості продукції. За даними Ради з вивчення продуктивних сил НАНУ, зарплати становлять усього 6,3% у кінцевій ціні товарів, що випускаються в Україні; тоді як в розвинутих країнах цей показник, як правило, перевищує 35%. Щоб досягнути такого рівня, вітчизняним роботодавцям потрібно знижувати обсяги некваліфікованої праці у виробництві, що передбачає масштабну модернізацію виробництва й переорієнтування його на випуск товарів з більшою доданою вартістю.

Зрештою, зменшення реальних заощаджень населення України свідчить про падіння його реального добробуту. За даними Держкомстату, за перші два квартали 2010 р. загальний приріст обсягу фінансових заощаджень, включаючи інвестиції в цінні папери й депозити в інвалюті, становив більше 5,8 млрд. доларів США. При цьому, за даними НБУ, обсяги вкладів у банківські системи за вісім місяців 2010 р. зросли на 5,1 млрд. і становили 32,2 млрд. доларів США, або 1458 доларів США на кожного працездатного громадянина. Заощадження українських громадян суттєво живить грошова допомога від мільйонів наших заробітчан, яку оцінюють від 5 до 7 млрд. доларів США на рік. За даними дослідження австрійської компанії IMAS International і Erste Bank, гроші в банках зберігають більше 50% українців. Відповідно тільки в «живих» грошах на кожного дорослого українця припадає майже 3 тис. доларів США [12, с.9].

Досвід наших найближчих сусідів – Польщі, Чехії, Угорщини – свідчить, що при розробці заходів із залучення заощаджень населення в якості інвестицій, необхідно орієнтуватися на інвестиційний потенціал «вищих середніх» верств, у якого чимало вільних грошей, стосовно яких потрібно вирішувати: витратити чи зберігати. Утім, ріст цін з багатьох статей сімейного бюджету як у попередньому, так і в

поточному році, мав негативний психологічний ефект і погіршив інвестиційні очікування. Тож для того, щоб заощадження населення знову почали зростати, уряду необхідно подолати інфляцію та переконати населення у перспективах економічного зростання.

ВИСНОВКИ

В умовах економічної кризи в Україні окреслилася тенденція зменшення заощаджень населення і використання ним більшої частки своїх доходів на споживання. Причинами цього є: ріст цін з багатьох статей сімейного бюджету й погіршення інфляційних очікувань; високий рівень тінізації української економіки, у тому числі й виплати зарплат; занижена оцінка робочої сили, причому у всіх галузях вітчизняної економіки. За цих умов заощаджувальна поведінка населення, що зазвичай визначається конкретними мотивами, характеризується зростанням недовіри до вітчизняної банківської системи та державних інститутів. Утім, незважаючи на падіння життєвого рівня, окремі групи населення нарощували валютні заощадження в іноземних банках, інвестували вільні кошти в цінні папери й пенсійні фонди, побоюючись втратити власні заощадження. Інша частина громадян перейшла від організованої форми заощаджень у консервативну, орієнтовану переважно на неорганізовані форми зберігання заощаджень. Підвищення рівня заощаджувальної поведінки населення залежить, насамперед, від ефективності державного регулювання та створення дієвої системи захисту прав та інтересів населення, готового інвестувати свої заощадження. При залученні заощаджень населення в якості інвестицій, державним інституціям необхідно орієнтуватися на інвестиційний потенціал «вищих середніх» верств.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ватаманюк О. Заощадження в економіці України: макроекономічний аналіз / Ватаманюк О. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. – 536 с.
2. Кашин Ю.И. Сбережения населения в СССР / Кашин Ю.И. – М.: Финансы, 1979. – 172 с.
3. Шохин А.Н. Денежные сбережения населения как экономическая категория / Шохин А.Н. – М.: Препринт. – 1985. – 54 с.
4. Долан Э.Дж., Кэмпбел К.Д., Кэмпбел Р.Д. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика: Пер. с англ. под ред. Лукашевича и М.Ярцева / Долан Э.Дж. – М.: Инфра, 1991. – 446 с.
5. Бибикина Е.А. Сберегательная система: поход к определению состава и содержания основных элементов / Бибикина Е.А. // Деньги и кредит. – 2003. – № 6 – С.48-54
6. Маковецкий М.Ю. Роль рынка ценных бумаг в инвестиционном обеспечении экономического роста / Маковецкий М.Ю. // Рынок ценных бумаг. – 2004. – № 1. – С.34-49.
7. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. с 14-го англ. изд. / Макконел К.Р. – М.: ИНФРА-М, 2005. – XXXVI. – 972 с.
8. Стребков Д. Трансформация сберегательных стратегий населения России / Стребков Д. // Вопросы экономики. – 2001. – № 10. – С.97-115.
9. Доходи та заощадження в перехідній економіці України / За ред. С.Панчишина та М.Савлука. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 406 с.
10. Національні заощадження та економічне зростання / За ред. Б.Є.Кваснюка. – Інститут економічного прогнозування. – К.: МП Леся, 2000. – 304 с.
11. Очимовська Т. Депозити продовжують дешевшати / Очимовська Т. // Коментарі. – 2010. – 15 жовтня. – С.10-11.
12. Щербина Ю. Добробут українців занизили удвічі / Щербина Ю. // Коментарі. – 2010. – 22 жовтня. – С.9.